

УДК 796.03: 06 (477)

**ВПЛИВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ НА ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ**

Внукова Ольга, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри фізичного виховання та здоров'я, Київський національний університет технологій та дизайну

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9306-7700>

E-mail: vnukova.olga@ukr.net

Стаття присвячена висвітленню ролі фізичної культури та спорту у формуванні української національної ідентичності у кінці ХІХ – першій половині ХХ століть. Основна увага приділена вивченню історичних умов, що визначали розвиток фізичної культури та спорту під впливом колоніальних політик та інтеграційних процесів. Проаналізовано становлення спортивних об'єднань та популяризацію фізичної активності серед широких верств населення.

Ключові слова: фізичне культура та спорт, українська національна ідентичність, фізичне виховання, система освіти, державна політика, спортивні організації.

**THE INFLUENCE OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS ON THE
FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY AT THE END OF THE
19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

Vnukova Olga, Candidate in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physical Education and Health., Kyiv National University of Technologies and Design

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9306-7700>

E-mail: vnukova.olga@ukr.net

The article is devoted to highlighting the role of physical culture and sports at the end of the 19th – the first half of the 20th centuries in the formation of Ukrainian national identity. The main attention is paid to the study of historical conditions that determined the development of physical culture and sports under the influence of colonial policies and integration processes. The study examines how Ukrainian cultural traditions are reflected in sports practices.

The role of education in popularizing physical culture is revealed. The formation of sports associations and the popularization of physical activity among the population are analyzed. Special emphasis is placed on traditional Ukrainian martial arts, peculiarities of Ukrainian sports competitions and holidays, which contributed to the support of traditional values and patriotism. The complexity of the development of Ukrainian sports in the conditions of dependence and the struggle for national self-determination can be traced in the interaction with the power structures. It is studied how the Soviet state tried to standardize sports and physical culture within the limits of ideological attitudes, while using them as a tool of ideological influence.

The research is based on the works of leading scientists, the analysis of normative documents using a historical-chronological approach to systematize the adopted state decisions in the field of physical culture and sports, as well as methods of analysis and synthesis that make it possible to trace the directions of the physical culture movement and to conclude that physical culture in Ukraine contributed to the formation of Ukrainian national identity.

Keywords: physical culture and sport, Ukrainian national identity, physical education, education system, state policy, sports organizations.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Фізична культура та спорт, виконуючи багатофункціональну роль у формуванні національної ідентичності, зміцненні здоров'я населення та розвитку соціальної згуртованості, є невід'ємною складовою суспільного життя. Вона впливає не тільки на особистісний розвиток та покращення фізичного стану людини, але й об'єднує націю, формуючи спільні цінності та патріотизм. З огляду на численні політичні та соціальні зміни, які відбувалися в Україні впродовж кінці XIX – першій половині XX століть, важливо простежити, як вони вплинули на формування спортивного руху, розвиток фізичної культури в суспільстві. Аналіз цих процесів дозволяє краще зрозуміти, як фізична культура та спорт розвивалися, незважаючи на різні зовнішні та внутрішні виклики, а також який вклад вони внесли у формування здорової та активної нації.

У кінці XIX століття спорт здебільшого залишався привілеєм вищих соціальних класів, тоді як народні спортивні практики, такі як традиційні бойові мистецтва, розвивалися в селянських громадах, зберігаючи автентичні форми фізичної культури. Тому важливою проблемою є дослідження автономних народних традицій фізичної культури, які мали сильне національно-патріотичне забарвлення. Пошук способів збереження цих традицій в умовах постійного тиску та асиміляційних процесів залишається важливим питанням для розуміння спадщини фізичної культури в Україні.

Протягом першої половини XX століття розвиток фізичної культури зазнав значних змін під впливом політичних подій, зокрема у період радянської влади, яка зробила спорт інструментом ідеологічної роботи, активно контролюючи спортивні організації, встановлюючи правила та стандарти. Радянський Союз прагнув створити нову модель фізичної культури, яка б відповідала державним цінностям, підкреслюючи значення фізичної підготовки для кожного громадянина. Це, з одного боку, привело до популяризації масового спорту, а з іншого – обмежило вільний розвиток національно-культурних аспектів фізичної культури в Україні.

Також варто врахувати, що фізична культура у кінці XIX – першій половині XX століть характеризувалась не лише спортивною діяльністю. Важливим аспектом є аналіз ролі освітніх установ у популяризації спорту, впливу педагогів на формування спортивних навичок у молоді, розвитку шкільних програм фізичного виховання. Проте недостатність ресурсів, нестабільність політичної ситуації та зміни в системі освіти мали свої наслідки для реалізації програм фізичного виховання в школах, що створило проблеми у підготовці професійних спортсменів та тренерів.

Таким чином, постає потреба у всебічному аналізі становлення фізичної культури та спорту у кінці XIX – першій половині XX століть в Україні як суспільного явища, що охоплює не лише спортивну діяльність, але й утвердження української національної ідентичності. Вивчення цих питань відкриває нові можливості для побудови ефективної політики розвитку фізичної культури і спорту в сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії фізичної культури і спорту в Україні присвячені праці В. Вербицького, Г. Бондаренко, А. Цьось, Н. Деделюк, В. Чиж, Є. Приступи, В. Пилата, Т. Коляндрука, О. Хоменко, Т. Гриба, Т. Клименко, О. Школи, В. Золочевського та інших. Праці О. Вацеби, І. Андрухів, О. Винничука, М. Гонжи є цінним джерелом інформації про розвиток спортивного руху в Західній Україні. О. Вацеба детально аналізує становлення спортивних товариств та клубів, розглядає соціально-

культурні умови, що вплинули на фізичну культуру в регіоні. У своїх дослідженнях авторка висвітлює роль спортових товариств «Сокіл» і «Пласт», які, крім фізичного розвитку, мали на меті пробудження національної свідомості та згуртування українців під час культурних і політичних викликів [1]. О. Вацеба підкреслює, що західноукраїнський спорт був важливим осередком національного спротиву і культурного самозбереження. Вона аргументує, що спортивні організації «Сокіл» і «Пласт» сформували основу для майбутніх українських спортивних досягнень та сприяли вихованню цілого покоління патріотів і лідерів [1].

Праця Т. Каляндрука є фундаментальним дослідженням українських бойових мистецтв, мета яких полягала не лише в фізичному розвитку, але й у збереженні української культурної спадщини [2]. Т. Каляндрук докладно описує методи і техніки українських бойових мистецтв, звертаючи увагу на їхню відмінність від інших бойових традицій. Дослідник підкреслює, що такі практики, як бойовий гопак, відображають унікальні риси української культури, зокрема зв'язок із природою, традиційні звичаї та духовні цінності [2]. Т. Каляндрук аргументує, що українські бойові мистецтва стали не просто засобом самооборони, але й способом передачі національної ідеї [2]. Це дослідження робить вагомий внесок у розуміння ролі бойових мистецтв у формуванні патріотизму та національної гідності серед українців, є важливим джерелом для розгляду зв'язку між народною фізичною культурою та культурною самобутністю.

Праця В. Пилата присвячена вивченню бойового гопака як унікального явища української фізичної культури. Автор розглядає технічні особливості бойового гопака, акцентує увагу на тому, що бойовий гопак став символом сили та витривалості українського народу, втілюючи в собі дух козацької доблесті і національної незалежності [3].

У своїй праці О. Півень, М. Горбенко аналізують розвиток фізичного виховання в Україні в умовах радянського режиму, зокрема, через систему Всеобучу, яка мала на меті підготовку населення до оборони [4]. Автори описують, як спорт і фізична культура використовувалися радянською владою для ідеологічної роботи, пропаганди здорового тіла як обов'язкової характеристики радянської людини, та підготовки до військових дій [4]. В період формування радянської спортивної системи вплив держави на цю систему майже не виходив за межі тих, хто підлягав призову в армію. Проте, завдяки пропаганді в пресі, спортивним святам та залученню молоді до фізичної культури, кількість учасників фізкультурного руху поступово зростала. Безсумнівно, демобілізовані військові також приносили в цивільне життя елементи фізичної культури та базові уявлення про спорт, стаючи кращими пропагандистами фізкультури як у селах, так і в містах.

Є. Приступа зосереджується на особливостях народної фізичної культури українців, яка тісно пов'язана з національними обрядами, святами та традиційним побутом [5]. Автор описує різні види народних ігор, змагань і розваг, які мали як фізичне, так і соціально-культурне значення для українського суспільства. Наприклад, такі обряди, як Коляда чи Купала, включали різні змагальні елементи, що сприяло підтримці фізичної активності та зміцненню соціальних зв'язків у громаді [5]. Дослідник показує, як народна фізична культура була засобом підтримки національних традицій, і підкреслює, що фізичні вправи були невід'ємною частиною повсякденного життя українців [5].

Ці праці розкриваючи різні аспекти національних спортивних традицій та вплив на них соціальних і політичних умов, але не достатньо досліджено роль фізичної культури та спорту в Україні у кінці XIX – першій половині XX століть у формуванні національної ідентичності.

Мета статті – проаналізувати особливості розвитку фізичної культури та спорту в Україні у кінці XIX – першій половині XX століть у ракурсі прагнень українців до самовизначення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У кінці XIX столітті Наддніпрянська Україна (Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь) перебувала у складі Російської імперії, а Галичина, Буковина та Закарпаття – Австро-Угорщини, Польщі та Румунії, що обмежувало розвиток українців у багатьох сферах, включаючи фізичну культуру. У цей час розвиток фізичної культури в Україні був тісно пов'язаний з культурними традиціями та соціальними змінами, що охоплювали більшість європейських країн. Важливою частиною українського суспільного життя були народні ігри та розваги, які відігравали значну роль у підтримці фізичної активності населення та вихованні молоді. Наприклад, боротьба навхрест, стрибки, змагання у швидкості та витривалості, були поширені під час свят та ярмарків. Вони не лише підтримували фізичний стан, але й сприяли соціалізації молоді та формували цінності, важливі для громадських зв'язків [1], сприяли формуванню бойового духу та колективній взаємодії в українському селянському середовищі.

В Західній Україні були більш сприятливі умови для розвитку спортивно-гімнастичного руху. «Він структурно включав сокільські, січові (пізніше лугові), пластові організації та спортивні товариства. Розвиваючись самостійно, але об'єднуючись довкола української державницької ідеї, ці товариства склали з одного боку потужний спортивно-гімнастичний рух, а з іншого – були стрижнем національно-виховного процесу» [6, с. 175]. У 1889 р. О. Попович опублікував перший український підручник з руханки. Спортивні організації створювалися на основі національної приналежності. З 1894 р. існує український «Сокіл» у Львові, який мав великий вплив у Галичині, з 1900 р. – руханково-пожежне товариство «Січ», яке було популярним переважно на Гуцульщині, пізніше – Буковині, а також мало осередки у селах (на відміну від інших європейських країн).

В Східній Україні у кінці XIX століття починають розвиватися окремі види спорту, а футбол став одним із найпопулярніших, здобуваючи визнання у промислових регіонах (Одещина, Донеччина), де працювало багато іноземних інженерів. Один із перших спортивних гуртків був організований у 1897 р. в Одесі. Важка атлетика також здобула велику популярність. Гурток, що діяв з 1896 р. у Маріуполі, став одним із центрів розвитку цього виду спорту в царській Росії. Значну популярність здобув Микола Лукін, який демонстрував свої вміння, розтягаючи автомобільну шину руками. Видатний український борець та атлет Іван Піддубний здобув світову славу та став символом сили та мужності, представляючи Україну на міжнародній арені. Протягом свого життя Іван Піддубний завжди спілкувався виключно українською мовою і ніколи не дозволяв звертатися до нього як до «русского».

На початку XX ст. у Східній Україні набув популярності сокільський рух. У 1907 році в Києві було зареєстровано першу сокільську організацію. «Січі» також почали діяти у Києві, Кам'янець-Подільському, Вінниці. Але в 1911–1912 роках царський уряд заборонив ці товариства через їхню націоналістичну спрямованість. У 1913 р. у Києві проходила I Всеросійська Олімпіада. Для її проведення був збудований єдиний у царській Росії стадіон. До програми олімпіади входили змагання з легкої атлетики перетягування каната, гирьового спорту, гімнастики й футболу. Було за різними даними 400 – 600 учасників. Жінки змагалися у легкій атлетиці, фехтуванні і вільних рухах. В останній номінації представники України вийшли в українському національному одязі. Олімпіада завершилась тріумфальною перемогою київських спортсменів. [7, с. 15]. Велику роль в

організації олімпіади відіграв уроженець Кіровоградщини лікар Олександр Анохін, який видав ряд навчально-методичних праць із фізичної культури.

У Західній Україні у цей час Львівський «Сокіл» під керівництвом І. Боберського стає центральною організацією з назвою «Сокіл-Батько», отримує «Сокільський майдан» у Львові, готує інструкторів і вчителів фізкультури, організовує сокільські здвиги (1906, 1910, 1911 рр.). Також проводяться здвиги «Січей» у 1910 р., 1912 р., 1914 р., які відіграли важливу роль у пробудженні національного життя.

Університетська молодь активно організовує спортивні клуби. У 1911 р. у Львові було засноване товариство «Україна». Грандіозною маніфестацією українства став другий крайовий (відомий як шевченківський) здвиг, проведений 28 червня 1914 року у Львові, який зібрав 12000 учасників і у якому брали участь «Сокіл-Батько», Український Січовий Союз (існував з 1908 р.), спортивні клуби, пластові гуртки та стрілецькі підрозділи, які в 1914 році створили легіон Українських Січових Стрільців.

Після Першої світової війни розвиток української фізичної культури на територіях, окупованих Польщею, Чехословаччиною та Румунією, стримувався владою, яка намагалася вписати фізичне виховання українців у свої державні системи. Проте українська громада постійно боролася за свої національні форми фізичної культури. В Галичині фізичне виховання молоді в школах, окрім руханки, включало різноманітні заняття на свіжому повітрі, а також мандрівки і таборування, організовані товариством «Пласт». Крім того, українська організація «Рідна Школа» щорічно проводила великі здвиги учнівської молоді з ретельно підготовленими вправами на площі «Сокола-Батька» у Львові та в інших містах. Змагання проводила і університетська молодь. Відновили свою діяльність «Соколи» (проводили з 1923 р. Запорізькі Ігрища, здвиг у 1934 р.), а також «Січі». «Січі» влада остаточно заборонила у 1924 р., але натомість Роман Дашкевич у 1925 р. організував «Луги», які мали у Львові рухівню й Луговий майдан (1934 р.). У 1939 р. «Луги» налічували 805 товариств і до 50000 членів, проводили окружні і крайові здвиги. Існували і інші спортивні клуби, товариства, секції (чоловічі і жіночі) [8, с. 177]. Спортова секція «Сокола-Батька» й спортові клуби створили 1925 року Український Спортовий Союз (УСС). УСС у 1932–1933 роках організував в основному в селах товариства та секції і через фізкультурну діяльність підвищував національну свідомість українського народу. УСС акцентував увагу на масовому спорті, іграх, легкій атлетиці, плаванні, зимових видах спорту, боксі тощо. Але Запорізькі Ігрища 1939 р. стали підсумком їх діяльності.

На Буковині в Чернівцях у 1920 р. було створено українське спортивне товариство «Довбуш», яке мало різні секції: з футболу, «метавки» (гандболу), легкої атлетики, тощо. З 1925 р. «Довбуш» володів стадіоном у Чернівцях, де у 1936 р. відзначалися урочистості на честь 15-річчя організації, які об'єднали політичних й культурних діячів українського руху на Буковині. Ім'я вихованця «Довбуша» Романа Турушанка є одним із перших в українському олімпійському спорті (у 1936 р. виступав в олімпійському турнірі за збірну Румунії).

На Закарпатті у першій половині ХХ століття центром спортивного життя стає Ужгород, де у 1925 р. було створено спортивний клуб «Русь». До клубу перейшли спортсмени, які були у мадярських командах, але усвідомлювали, що вони українці, наприклад, так вчинив футболіст Володимир Кобзар, який сприяв перемогам футбольної команди «Русь». У 1933 р. ця команда виграла чемпіонат Словаччини. Футболісти були героями закарпатців, а футбол став засобом об'єднання українського народу. Отже, в Закарпатті, як і Буковині, існувало по одному сильному спортивному клубу, а найбільшого успіху досягла футбольна збірна ужгородської «Русі».

У Східній Україні після встановлення радянської влади фізична культура зазнала кардинальних змін, оскільки спорт став інструментом пропаганди та політичного виховання. Повсюдно створювалися відділи Всеобучу, які здійснювали військову підготовку населення, а також реорганізовували старі та створювали нові спортивні клуби і бази. Активну участь у розвитку спортивного руху взяли комсомольські організації. У 1918 році на Чернігівщині був створений перший пролетарський спортивний клуб «Спартак», який згодом став основою для загальноукраїнської організації. У закладах освіти вводилися обов'язкові заняття з фізичного виховання, які були спрямовані на підготовку молоді до праці та військової служби.

Радянська влада стимулювала розвиток фізичної культури серед робітничого класу, організовуючи масові спортивні заходи, які сприяли формуванню образу «радянської людини» – фізично сильної, витривалої та готовою до праці і захисту Батьківщини. У цей час спорт розглядався як частина ідеологічної роботи, яка мала зміцнювати колективний дух і відданість соціалістичним цінностям. Влітку 1923 року в Україні відбулись губернські олімпіади, а з 9 по 29 серпня того ж року на території заводу «Серп і молот» у Харкові проходили змагання першої Всеукраїнської олімпіади із приблизно 300 учасниками. У програму Олімпіади були включені конкурси з п'яти видів спорту: легкої атлетики, футболу, гімнастики, важкої атлетики та велоспорту. Друга Всеукраїнська спартакіада 1924 р. також проводилась у Харкові. Спортсмени з України почали досягати світових успіхів, встановлювати рекорди. Наприклад, Василь Калина став рекордсменом з бігу на 100 і 200 м, у потрійному стрибку, зі стрибків у довжину з місця, далі всіх метнув списа і диск, виграв змагання із шестиборства й один пробіг усі чотири етапи естафети 4x100 м. У 1928 р. на першій Спартакіаді народів СРСР українська команда, яка складалася зі 400 спортсменів, встановила 13 республіканських та 2 всесоюзні рекорди і виборола друге місце.

У 30-ті роки ХХ ст. в радянській Україні активно реалізовувався комплекс ГПО («Готовий до праці та оборони»), який став основою радянської системи фізичного виховання. Спочатку комплекс включав випробування з 15 видів фізичних активностей (біг, стрибки, метання гранати, лижний спорт, плавання тощо) та вимог, які охоплювали з поміж іншого знання військової справи, самоконтролю, надання першої допомоги, дотримання санітарних. Пізніше був введений II ступінь ГПО, який складався з 25 нормативів. З 1933 року був запроваджений комплекс випробувань із фізичної підготовки для школярів «Будь готовий до праці та оборони». Почали проводитися районні, міські, обласні, республіканські та всесоюзні змагання школярів. У 1934 р. відкриваються дитячі спортивні школи. Зростання кількості спортивних шкіл і центрів олімпійської підготовки сприяло підвищенню професійного рівня українських спортсменів та їх конкурентоспроможності.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. У кінці XIX – першій половині ХХ століть фізична культура і спорт змінювалися під впливом державної політики, але завжди залишалася важливою складовою української національної ідентичності. Вивчення історії фізичної культури дає змогу глибше розуміти культурні особливості українського суспільства, а також дозволяє оцінити вплив традицій на сучасний спортивний рух. Фізична культура і спорт в Україні є не лише способом фізичного вдосконалення, а і джерелом національної гордості та духовного єднання українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вацеба О. М. Нариси з історії західно-українського спортивного руху. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
2. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: Піраміда, 2007. 306 с.
3. Левітас Ф. Л. Київська доба лікаря і педагога Олександра Анохіна. Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє (до 100-річчя першого київського диплома вчителя фізичної культури) : матеріали Мінародної науково-практичної конференції, 18–19 жовтня, 2012 року, м. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012, С. 9.
4. Пангелова Н. Є. Історія фізичної культури. Київ: Освіта України, 2007. 288 с.
5. Пилат В. С. Бойовий гопак. Львів: Галицька Січ, 1994. 281 с.
6. Півень О., Горбенко М. Роль «Всеобуча» в становленні та розвитку фізичної культури в Україні (1917–1923 рр.). Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини, 2020, № 16, 54–58.
7. Приступа Є. Н. Народна фізична культура українців. Львів: УСА, 1995. 254 с.
8. Школа О.М., Золочевський В.В. Історія фізичної культури. За вимогами кредитно-трансферної системи: Навчальний посібник / За ред. О.М. Школи. Харків, ХГПА, 2013. 217 с.

REFERENCES

1. Vatseba, O. M. (1997). *Narysy z istorii zakhidno-ukrainskoho sportyvnoho rukhu*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
2. Kaliandruk, T. (2007). *Taiemnytsi boiovykh mystetstv Ukrainy*. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].
3. Levitas, F. L. (2012). *Kyivska doba likaria i pedahoza Oleksandra Anokhina*. In *Fizychna kultura i zdorov'ia liudyny: istoriia, sohodennia, maibutnie (do 100-richchia pershoho kyivskoho dyploma vchytelia fizychnoi kultury): Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, October 18–19, 2012, Kyiv, (p. 9)*. Kyiv: Kyiv University named after Borys Hrinchenko. [in Ukrainian].
4. Pangelova, N. Ye. (2007). *Istoriia fizychnoi kultury*. Kyiv: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Pylat, V. S. (1994). *Boiovyi hopak*. Lviv: Halytska Sich. [in Ukrainian].
6. Piven, O., & Horbenko, M. (2020). *Rol «Vseobucha» v stanovlenni ta rozvytku fizychnoi kultury v Ukraini (1917–1923 rr.)*. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Fizychne vykhovannia, sport i zdorov'ia liudyny*, (16), 54–58. [in Ukrainian].
7. Prystupa, Ye. N. (1995). *Narodna fizychna kultura ukraintsiv*. Lviv: USA. [in Ukrainian].
8. Shkola, O. M., & Zolochevskiy, V. V. (2013). *Istoriia fizychnoi kultury. Za vymohamy kredytno-transfernoi systemy: Navchalnyi posibnyk*. Kharkiv: KhGPA. [in Ukrainian].